

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Recent Period Turkish Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Askerlikten Muafiyetleri Ve Çerkeslerin Askerlik Meselesi

Military Exemptions For Immigrants In The Ottoman Empire And The Circassian
Conscription Question

Süleyman Tekir¹ & Tolga Akay²

¹ Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sinop, Türkiye,

² Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars, Türkiye

Öz

Osmanlı Devleti'nde askerlik hususu 19. yüzyılda askerî reformlar ile büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde askerî reformlar sonucu dönüşen askerlik sistemi içinde muhacirlere tanınan muafiyetleri ve özellikle Çerkes muhacirlerinin askerlik meselesini incelemektedir. Araştırma, Osmanlı Devlet Arşivleri kaynaklarına dayanarak, devletin ekonomik ve sosyal nedenlerle topraklarına hicret eden milyonlarca insana tanıdığı malî ve askerî muafiyetleri analiz etmektedir. Çalışmanın amacı, başlangıçta Kırım muhacirlerine tanınan ve daha sonra genelleştirilen 25 yıllık muafiyet sürecinin 1880'lerden itibaren nasıl kısaltıldığını ve bunun yarattığı toplumsal tepkileri ortaya koymaktır. Kullanılan yöntem, arşiv belgelerinin sistematik incelenmesine dayanmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi topyekûn savaş ortamları askerî muafiyetleri büyük oranda sona erdirmiştir. Bu süreçte en fazla sorun yaşayan grup Çerkes muhacirleri olmuştur. Çerkesler kendileri askerî yükümlülüklerle tabi olurken, sahip oldukları kölelerin askere alınmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ancak topyekûn savaş dönemi, yalnızca Çerkeslerin askere alınmasını değil, Çerkesler arasındaki sınıfsal yapının da sonunu getirmiştir.

Abstract

The issue of military service in the Ottoman Empire underwent a major transformation in the 19th century due to military reforms. This study examines the exemptions granted to muhacirs (immigrants) within the transforming military system of the 19th century Ottoman Empire, and especially the military service issue of Circassian muhacirs. The research, based on Ottoman State Archives sources, analyzes the financial and military exemptions granted by the state to millions of people who migrated to its lands for economic and social reasons. The aim of the study is to reveal how the initial 25-year exemption period-granted first to Crimean muhacirs and later generalized-was shortened starting from the 1880s, and the social reactions this created. The method used is based on the systematic examination of archival documents. According to the findings, total war environments such as the Balkan Wars and World War I largely ended military exemptions. The Circassian muhacirs were the group that experienced the most problems during this process. While the Circassians themselves became subject to military obligations, they strongly opposed the conscription of their slaves. However, the period of total war brought an end not only to the conscription of Circassians but also to the class structure among the Circassians.

Anahtar Kelimeler

Askerlik • Muafiyet • Çerkes • Muhacir • Kölelik

Keywords

Military Service • Exemption • Circassian • Muhacir (Immigrant) • Slavery

Atıf | Citation: Tekir, Süleyman, Akay, Tolga. "Military Exemptions For Immigrants In The Ottoman Empire And The Circassian Conscription Question." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları–Recent Period Turkish Studies* 48 (2025): 1-19. <https://doi.org/10.26650/YTA2025-1673846>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

2025. Tekir, S. & Akay, T.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Süleyman Tekir stekir@sinop.edu.tr

Extended Summary

During the 19th century, the Ottoman Empire implemented significant military reforms that fundamentally transformed the structure and practice of conscription. Influenced by Western paradigms, particularly the concept of the citizen-soldier emanating from the French Revolution, these reforms aimed to centralize authority and reconfigure the relationship between state and society. Although conscription became a cornerstone of the modern state, the Empire's stratified and diverse social fabric necessitated various exemptions for specific population segments. Prominent among these exempted groups were immigrants (muhajirs) fleeing warfare and persecution, particularly from the Crimea, the Caucasus, and the Balkans.

Acknowledging the economic hardships and displacement endured by these communities, the Ottoman administration initially granted long-term fiscal and military exemptions, notably a 25-year exemption for Crimean and Caucasian migrants. This policy facilitated the settlement of refugees, allowing them to rebuild their lives and contribute to the economic and demographic strength of the Empire. However, from the 1880s onwards, in response to escalating military requirements and shifting internal dynamics, these privileges were gradually curtailed. The legal reforms of 1886 and 1888 reduced tax exemptions to two years and military exemptions to six years. These amendments were designed to integrate immigrants into the broader recruitment framework and alleviate the burden on the Ottoman military establishment during periods of mobilization.

A distinct challenge emerged regarding the Circassians, particularly those preserving a social structure that included slavery. While free Circassian men began to fulfil their military obligations, they vehemently opposed the conscription of their slaves, primarily those belonging to the pshiti and vuneut classes. The status of these individuals, regarded as property within Circassian tradition, presented a significant legal and administrative dilemma regarding their eligibility for army service. Despite the official Ottoman prohibition of slavery, the state permitted the institution to persist among the Circassian elite for decades. The state's reluctance to intervene directly in the internal hierarchies of the Circassian community meant that enslaved individuals remained excluded from conscription for a prolonged period.

Archival records from the 1880s and 1890s indicate that Circassian nobles resisted registration and census efforts intended to subject their enslaved populations to military service. Even following legal decrees, such as Sultan Abdülhamid's edict of 1888 which mandated general military service, Circassian elites petitioned the Sultan, expressing readiness to serve personally while strictly opposing the conscription of their slaves. In certain instances, religious jurists aligned with the petitioners, arguing that enslaved persons could not be conscripted without the explicit permission of their owners.

With the outbreak of the Balkan Wars (1912-1913) and subsequently the First World War (1914-1918), the critical need for manpower rendered such exemptions untenable. The Ottoman government progressively adopted a policy of universal conscription for all able-bodied men, including previously exempted immigrants and enslaved individuals. This shift marked a turning point in the Ottoman approach to Circassian slavery. Although the government initially attempted to resolve the issue through mukâtebe (a legal mechanism enabling slaves to purchase their freedom), this approach was eventually abandoned due to fiscal and logistical constraints.

Consequently, the state shifted towards a more pragmatic strategy, treating former slaves as free men and mandating their conscription, disregarding the objections of the Circassian beys. This policy not only contributed to the de facto abolition of slavery within Circassian communities but also signified a new phase in the modernization agenda of the Ottoman state. By 1916, following severe military defeats and mass migrations, the government ceased to tolerate social structures that impeded conscription. The exigencies of total war necessitated full mobilization, resulting in the mass conscription of Circassian slaves. This development had implications extending beyond military service, signifying the dissolution of the traditional Circassian class system and the integration of enslaved individuals into the spheres of citizenship and military service.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik sistemine geçiş, devletin dönüşüm ve modernizasyon sürecinin önemli bir aşamasını temsil etmektedir. 19. yüzyılın başlarında, özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde şekillenen reform hareketi, Avrupa'da Fransız Devrimi sonrası gelişen vatandaş-asker modelinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. III. Selim'in "Nizam-ı Cedid" kapsamında başlattığı profesyonel ordu girişimi, geleneksel askerî yapıların direnciyle sınırlı başarı göstermiş, ancak II. Mahmud'un 1826'da "Vaka-i Hayriye" olarak bilinen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla radikal bir dönüşüm yaşanmıştır. Zorunlu askerlik uygulaması, sadece askerî modernleşmenin değil, aynı zamanda Osmanlı devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının ve merkezi otoritenin güçlendirilmesinin kritik bir unsuru olmuştur.¹ Bununla birlikte askere alım yönteminin tespiti ve işlemesi uzun bir sürece yayılacaktır. Asâkir-i Mansûre ordusu kurulduğunda işlevsel anlamda düzenli bir askere alma sistemi henüz mevcut değildi. Gönüllüler ve yerel idarecilerin toplayıp merkeze gönderdikleri gençler, daha önceden belirlenen gereksinimlere göre istihdam edilmekteydi. Askerlik süresi teorik olarak 12 yıldı ancak tekaüt gibi bazı hakların elde edilebilmesi daha uzun hizmet süresini gerektiriyordu.² Buna bağlı olarak zorunlu askerlik uygulaması ve muafiyetler takip eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli tartışmalardan birisi haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerlik hizmeti, devletin varlığını sürdürmesi ve merkezi otoritenin korunması için hayati bir öneme sahip olsa da imparatorluğun çok katmanlı sosyal yapısı nedeniyle çeşitli toplumsal gruplara farklı muafiyetler tanınmıştır. Bu muafiyetler, Osmanlı Devleti'nin hem askerî gereksinimlerini hem de toplumsal, ekonomik ve idarî ihtiyaçlarını dengeleme çabasının bir yansımasıydı. Muafiyet sistemi, temelde dinî, idarî ve sosyo-ekonomik faktörlere dayanıyordu.

Dinî ve idarî muafiyetler, Osmanlı Devleti'nin dinî kurumlara ve ilmiye sınıfına verdiği önemi gösterirken, aynı zamanda başkent ve saray kurumlarının işleyişinin sürekliliğini sağlama amacını taşıyordu. 1886 tarihli kanunda padişaha verilen yetkiyle, özel fermanla muaf tutulanlar, Harem-i Şerif'in beratlı hizmetlileri ve görevlileri, türbedarlar, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) sakinleri, ilmiye sınıfı mensupları, saray görevlileri ve Muzika-i Hümayun mensupları bu kategoride muaf olanlar olarak öne çıkıyordu.³ Bu muafiyetler, devletin dinî ve idarî kurumlarının işleyişini koruma ve devamlılığını sağlama amacını güdüyordu. Ancak toplumsal eşitliği sağlama konusunda aynı şeyleri söylemek mümkün değildi.

Askerlik mükellefiyetinden istisna tutulmanın önemli gerekçelerinden birisi eğitim durumuydu. İmparatorluğun modernleşme sürecinde ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağını koruma ve geliştirme politikasının bir yansıması olarak bu husus değerlendirilmesine rağmen süreç içerisinde fazlasıyla istismar edilecekti. Yüksek öğrenim gören öğrenciler, tıbbiye, veteriner ve mühendislik okullarında okuyanlar, medrese öğrencileri belirli şartlar dâhilinde askerlik hizmetinden muaf tutulmuş veya hizmetleri ertelenmişti. Ayrıca, sağlık durumu elverişli olmayanlar ve bulaşıcı hastalık taşıyanlar için de ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştı.⁴

Yaşlı, dul veya bakıma muhtaç ebeveynlerin tek erkek çocuğu, ailenin geçimini sağlayan tek erkek evlat, askerde şehit olan ailelerin diğer çocukları, müstakil hane sahibi olup da evini teslim edecek kimsesi ol-

¹Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 131-212.

²Eric Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (Der. Eric Jan Zürcher), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 88.

³Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, 1302, s. 10-12.

⁴Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur, s. 11-12.

mayanlar ve yetimlere bakanlar geçici veya sürekli olarak askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı.⁵ Sosyo-ekonomik muafiyetler ise Osmanlı Devleti'nin askerlik hizmeti ile aile kurumunun devamlılığı arasında bir denge kurma çabasını ve sosyal politikalarının insani boyutunu ortaya koyuyordu.

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda hedeflenen eşitlik ilkesi, uygulamada özellikle askerlik mükellefiyeti konusunda ciddi sınırlamalarla karşılaşmıştır. İmparatorluğun başkenti İstanbul'da yaşayan nüfusun kayda değer bir bölümü, özellikle gayrimüslim tebaanın tamamı, askerlik hizmetinden muaf tutulmaktaydı. Bu durum, Tanzimat'ın temel prensiplerinden olan kanun önünde eşitlik ilkesinin fiili olarak hayata geçirilmesindeki en önemli engellerden birini teşkil etmekteydi. 1856-1909 arasında Osmanlı devlet adamları gayrimüslimlerin askerlik hizmetine alınma hususunu zaman zaman tartıştılar. Artan insan gücü ihtiyacı yanında Jön Türk iktidarı durumu değiştirdi.⁶ Osmanlı modernleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturan II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk yıl içerisinde, bu eşitsizliğin giderilmesi amacıyla yasal bir düzenleme yapıldı. 7 Ağustos 1909 tarihli düzenlemeyle imparatorluğun vatandaşları arasında din ve etnik köken farkı gözetmeksizin askerlik yükümlülüğünün eşit şartlarda uygulanmasını hedeflemekteydi. Söz konusu düzenleme ile gayrimüslim tebaadan tahsil edilen "bedelât-ı askeriye" uygulaması kaldırılarak, askerlik hizmetinin tüm Osmanlı vatandaşları için eşit şartlarda icra edilmesi öngörülmüştür. Bu kapsamda İstanbul, Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) ve nüfus tahriri gerçekleştirilen diğer bölgelerde yaşayan ve askerlik çağındaki tüm erkeklerin, yürürlükteki kanun çerçevesinde askerlik kurası sistemine dahil edilmelerine karar verildi.⁷ Bu değişikliğin gayrimüslimlerle ilgili olan kısmını uygulamak beklendiğinden daha zor olacaktı.

Sonuçta Osmanlı askerlik sisteminde muafiyetlerin ortaya çıkardığı en net durum nüfusu rakiplerine göre zaten az olan Osmanlı Devleti'nin insan kaynağının daha da sınırlı hale geldiğidir. Dolayısıyla Osmanlı ordusu barış dönemlerinde olduğu gibi savaş yıllarında da büyük devletlere göre daha az nüfuslu orduya sahip olabilmektedir. Rus ordusu, 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı ordusundan en az 5 kat; Avusturya ordusu 2 kat büyüktü.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun geçici olmak kaydıyla askerlikten muaf tuttuğu bir diğer grup ise muhacirlerdir. Özellikle Kırım Harbi akabinde imparatorluk, Kırım ve Kafkasya'dan yoğun bir göçe maruz kalmıştır. Oldukça zor şartlarda, vatanlarından adeta sürülen bu muhacirlerin ekonomik durumlarını göz önünde bulundurarak Osmanlı topraklarında iskân edilmeleri akabinde genellikle 25 senelik malî ve askerî muafiyetler tanımıştır. Böylelikle Kırım ve Kafkas muhacirleri bu uzun muafiyet sürelerinde ekonomik bakımdan kendilerini toparlarlarken, genç ve dinamik bir nesil de üretebilmişlerdir. Ancak özellikle Kafkas muhacirlerinin sınıflı toplumsal yapılarını Osmanlı Devleti'ne taşımaları, Osmanlı toplumunun sosyal yapısında yeni bir sınıf meydana getirirken askerlik mükellefiyeti bakımından da yeni bir sorunu beraberinde getirmiştir: toprağa bağlı köleler ile tüm haklardan yoksun kölelerin askerlik sorunu.

Bu çalışmada ana hatları ile Osmanlı toplumunda askerlikten muaf kesimler ile Kırım Harbi'nden Balkan Muharebelerine kadar kaybedilen topraklardan Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin askere alım süreçleri ele alınmıştır. Muhacirler içerisinde askerlik hizmetine dâhil edilmeleri bakımından belki de en dikkat çeken grup Kafkas muhacirleri içerisinde en büyük nüfusu teşkil eden Çerkeslerdir. Bu sebeple makalenin büyük bir kısmı Kafkas muhacirlerine ve Çerkeslere ayrılmıştır. Kafkas muhacirlerinin uzun muafiyet süresinden sonra askere alımları sürecinin nasıl gerçekleştiği, Kafkas toplumlarının sınıflı yapısının askere alma sürecini ne şekilde etkilediği, bu süreçte verilen tavizler, pazarlıklar ve Çerkes muhacirlerinin

⁵Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur, s. 15.

⁶Veysel Şimşek, "The First "Little Mehmeds": Conscripts fort he Ottoman Army, 1826-53", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XLIV, 2014, s. 296.

⁷Takvim-i Vekayi, 29 Temmuz 1325/11 Ağustos 1909, No: 298.

⁸Zürcher, Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918), s. 102.

direnişi çalışmanın ana problemini oluşturmaktadır. Çerkes muhacirleri ve kölelerinin askere alımı için verilen mücadele ve direniş, bir topluma dışarıdan katılan yeni sınıfların yükümlülük altına alımlarıyla ilgili benzersiz bir örnek teşkil etmektedir. Kafkas göçleri ve kölelik müessesesi hakkında literatürde sayısız çalışma mevcut olmakla birlikte gerek muhacirlerin gerekse muhacirlerin Osmanlı topraklarına getirdikleri 10 binlerce kölenin askere alım süreçleriyle ilgili herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmanın ana kaynağını Osmanlı Arşivi belgeleri ve askere alım için uygulanan kanun ve nizamnameler oluşturmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin muhacirlerin askere alımıyla ilgili ürettiği birçok kanun ve düzenleme çalışmaya yol göstermiştir.

1. Muhacirler ve Askerlik Muafiyeti

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerlik mükellefiyeti bağlamında muhacirler, 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Kırım Harbi'ni müteakip Kafkasya ve Balkan coğrafyalarından gerçekleşen kitlesel göç hareketleri neticesinde, askerî sistemin karşılaştığı önemli bir sorun alanı olarak belirmiştir. Yeni yerleşim bölgelerine intibak süreçlerinde karşılaştıkları sosyo-ekonomik zorluklar ve entegrasyon problemleri nedeniyle, göçmenler başlangıçta askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Osmanlı idaresi, bu grupların yerel ekonomilere entegrasyonunu ve yerleşim bölgelerinde kalıcı bir statü kazanmalarını önceleyerek, kademeli bir geçiş stratejisi benimsemiştir. Ancak, 1886 tarihli kanun (Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayûn) ile göçmenlere tanınan bu istisnai durum önemli bir dönüşüme uğramış, muafiyet süreleri dolan muhacirler askere alınmaya başlanmış bilhassa Çerkes kabileleri gibi belirli göçmen gruplarının uzun süreli askerlik muafiyeti kaldırılmıştır.⁹ Bu değişiklik, Osmanlı Devleti'nin demografik yapısındaki değişimler, artan askerî ihtiyaçlar ve merkezi otoriteyi güçlendirme gayretleri çerçevesinde değerlendirilebilir. İmparatorluğun son dönemlerinde, özellikle 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilanı ve Birinci Dünya Harbi arifesinde, askerlik muafiyetlerinin kapsamı tedricen daraltılmış ve daha kapsayıcı bir askerî sistemin tesisi yönünde adımlar atılmıştır. Bu süreç, imparatorluğun değişen iç ve dış dinamiklere uyum sağlama ve modernleşme çabaları doğrultusunda askerî kurumda gerçekleştirdiği yapısal dönüşümün bir yansımasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun muhacir politikaları, sosyo-ekonomik ve siyasî şartlara bağlı olarak belirgin bir evrim geçirmiştir. Bu politikalar askerlik mükellefiyetine de doğrudan etki etmiştir. 19. yüzyıl boyunca Kafkasya, Balkanlar ve Kırım bölgelerinden kayda değer demografik hareketliliğe maruz kalan İmparatorluk, başlangıçta göçmenlerin yeni yerleşim alanlarına entegrasyonunu teşvik etmek amacıyla malî ve askerî yükümlülüklerden muafiyet gibi çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Bununla birlikte, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Balkan coğrafyasından Osmanlı topraklarına yönelen göçmen akınındaki kayda değer artış, imparatorluğun malî ve askerî kurumları üzerinde artan bir baskı yaratmıştır.¹⁰ Bu demografik baskıya karşı, 1886 ve 1888 senelerinde kapsamlı bir politika revizyonu gerçekleştirmiştir. 7 Ocak 1886'da muhacirlere uygulanan vergi muafiyeti süresi 10 yıllık periyottan 2 yıllık süreye indirgenmiş, 3 Mart 1888'de ise askerî hizmet muafiyeti 25 yıllık dönemden 6 yıllık zaman dilimine kısaltılmıştır.¹¹ Bu politika değişikliği, bilhassa Doğu Rumeli, Teselya ve Bulgaristan bölgelerinden gelen muhacir nüfusunun oluşturduğu demografik ve ekonomik yükü dengelemek amacıyla uygulamaya konulmuştur. Ocak 1888'de alınan karar gereğince¹² aynı

⁹Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur, s. 2-3.

¹⁰Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, C.1, 1980, s. 168.

¹¹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı, (DH. MB. HPS.M...), 9/6, 25.11.1331.

¹²BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 27/52, 24.04.1305.

yıldan itibaren ülkeye gelmeleri üzerinden 10 yıl geçenler tüm itirazlarına¹³ rağmen silahlata alınmaya başlandı.¹⁴ Yürürlükteki kanun gereğince İstanbul ahalisinin askerlikten muafiyeti söz konusu olduğundan, İstanbul'daki muhacirler askerlik yapabilmeleri için Anadolu'ya göç ettirildi.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyılın başında muhacirlerin askerlik mükellefiyetlerinden muaf tutulmalarıyla ilgili standart bir mekanizmanın oluşması için yoğun çaba sarfetti. Tunus ve Cezayir'den gelen muhacirlerin askerlik yükümlölüklerine dair uygulamalarda zaman içinde önemli değışiklikler meydana gelmişti. İlk düzenlemelerde Tunus ve Cezayir'den Osmanlı vatandaşlığına geçenlere 20 yıllık askerlik muafiyeti tanınmış ancak bu imtiyaz 1908'de son bulunmuştur. Bununla birlikte, yönetim sistemleri değışen ve doğrudan Osmanlı hâkimiyeti dışında kalan bölgelerden gelen muhacirlerin durumu yeniden değerdendirmeye alınmıştır. Bu bağlamda Cezayir ve Fransız idaresindeki Tunus'tan gelen muhacirlerin, daha önce Bulgaristan, Şarkî Rumeli ve Bosna-Hersek gibi bölgelerden gelenlerle eşit muamele görmesi gerektiğı ilkesi benimsenmiştir. Nitekim 11 Temmuz 1911'de hem eski 20 yıllık muafiyet süresinin bitimine yaklaşanlar hem de bu sürenin bitiminden sonra göç edenler için standart uygulama olarak altı yıllık askerlik muafiyeti belirlenmiş ve bu karar tüm vilayetler ile Harbiye ve Hariciye nezaretlerine tebliğ edilmiştir.¹⁶ Bununla birlikte Bulgaristan'a terk edilen arazi-i metruke ahalisinin durumu bir süre netlik kazanmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgar Krallığı arasında, Balkan Muharebelerini akabinde imzalanan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması'nın 7. Maddesinde Bulgaristan'a terkedilen arazilerdeki Müslümanlar, Bulgar tabiiyetine geçmeleri halinde dört yıl askerlik yükümlölüğünden muaf tutulacaklardı.¹⁷ Bulgarlar bu muafiyeti tam manasıyla uygulamadıkları gibi askerlik yükümlölüğünü Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenlere de teşmil etmişlerdir. Osmanlı Devleti konuyla ilgili Bulgar hükümetine bir nota da vermiştir.¹⁸ Diğer taraftan Bulgar tabiiyetine geçmeyerek Osmanlı topraklarına hicret eden Müslümanların askerlik meselesi de Osmanlı tarafında bazı belirsizliklere yol açmıştır.

Bulgaristan'a terk edilen arazi ahalisinden Osmanlı topraklarına göç eden ve Osmanlı vatandaşlığına geçenlerin statüsü ve dolayısıyla askerlikten muafiyet sürelerinin tespiti öncelikli konuydu. Bu belirsizlik Bulgaristan'dan gelenlerin diğer ülkelerden gelenler gibi muhacir kabul edilmeleriyle çözülmüş gözükmekteydi ancak bu defa da askerlikten muafiyet tarihlerinin başlangıcı olarak hicret tarihleri mi yoksa vatandaşlıklarının tescil tarihlerinin mi kabul edileceğı konusunda belirsizlik yaşanmıştır.¹⁹ Şura-yı Devlet kararı gereğı Muhacirin Nizamnamesinin 28. Maddesine göre ilgili muafiyet hicret tarihleri baz alınarak uygulanacaktı. Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla ve seferberlik ilanıyla Bulgaristan'dan gelen muhacirler için ilgili nizamnamede belirtilen 6 yıllık askerî muafiyet uygulanmamıştır. Ancak bazı şehbenderlikler Bulgaristan dâhil olmak üzere terk edilen toprakların ahalilerinden olup yabancı devletlerde iskân etmeye başlayanların da muhacir addedilip edilmeyeceğı konusunda tereddüt yaşamışlardır. Meclis-i Vükela'nın 15 Nisan 1915 tarihli tezkeresine göre, işgal edilen Osmanlı topraklar ahalisinden olup yabancı devletlere giden ve oralarda ikâmet eden ancak Osmanlı tabiiyetinde kalacaklarına dair beyanname verenler de Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde muhacir gibi muamele görecek ve askerlik hizmetine de zamanı geldiğinde alınacaklardı. Buna karşın muhacir muamelesi yalnız Müslümanlar için geçerliydi ve gayrimüslimleri kap-

¹³BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî* (DH. MKT.), 1525/24, 16.11.1305.

¹⁴BOA, DH. MKT., 1548/112, 24.01.1326.

¹⁵BOA, DH. MKT., 1517/6, 18.10.1305.

¹⁶BOA, DH. MB. HPS.M., 1/41, 14.07.1329.

¹⁷"8 Zilkade 1331 tarihli Bulgaristanla Dersaadet'de Münakid Muahede-i Sulhiye", *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 23-24.

¹⁸Besna Önler, *Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı İlişkileri* (29 Eylül 1913 -12 Ekim 1915), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2022, s. 109.

¹⁹Önler, *Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı İlişkileri* (29 Eylül 1913 -12 Ekim 1915), s. 114-115.

samıyordu. Bu karar Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra gerekli durumda hicretten sonraki üçüncü ayda uygulanabilirdi.²⁰

Balkan Harbi (1912-1913), Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni bir demografik krizle karşı karşıya kalmasına neden oldu. Savaş sürecinde Rumeli'den İstanbul'a yönelen yoğun göç dalgası, imparatorluk yönetimini iskân politikalarını yeniden düzenlemeye sevk etti. Muhacirlerin yerleşim sorunlarını çözmek ve statülerini yasal bir çerçeveye oturtmak amacıyla 18 Mayıs 1913 tarihinde bir nizamname yürürlüğe konuldu. Bu nizamname kapsamında, Rumeli'den göç eden Osmanlı tebaasına, anavatana hicret ettikleri tarihten itibaren altı yıllık bir askerlik muafiyeti sağlanması resmi olarak teyit edilmiştir.²¹

Balkan Harbi'nin sona ermesinden sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa, askerlik kanununda ciddi düzenlemeleri hayata geçirdi. Hazırlanan 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati* kapsamlı bir düzenlemeyi içeriyordu. Kanunun muhacirleri ilgilendiren 135. Maddesi ise şöyleydi; *Evvel ve ahir gelmiş ve gelecek bilumum muhacirinin tarihi hicretlerinden itibaren altı sene sonra sinlerine göre muamele-i askeriye tabi tutulurlar. Aşar-i seyyareden iskân olunanlar hıdmet-i askeriyeden muaftırlar.*²² Kanun temelde bir yıl önce yayınlanan nizamnamede yazanları teyit ediyordu. Yeni askerlik kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî gücün etkinliğini artırmayı hedeflemiş ve bunun için birçok muafiyetin ortadan kaldırılması üzerine kurgulanmıştı. Bu düzenleme, özellikle zenginlerin, okuryazarların veya belli sınıfların askerlikten muaf tutulmalarının, ordunun gücünü zayıflatığı düşüncesiyle yapılmıştı. Muafiyetlerin kaldırılması, toplumsal adaletin sağlanması ve tüm vatandaşların eşit şartlar altında hizmet vermesi gerektiği anlayışını güçlendirecekti.²³

Birinci Dünya Harbi'nin patlak vermesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu, 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan etmiş, ardından 29 Ekim 1914'te resmen savaşa dâhil olmuştur. Seferberliğin ilanının üzerinden henüz bir hafta geçtiğinde muhacirlerin askerlik durumları yeniden tartışma konusu olunca Dâhiliye Nezareti her ne surette olursa olsun kanun gereğince muhacirlerin askerlik ve vergiden muaf olduklarını açıkladı.²⁴ Ancak bu durumun değişmesi uzun sürmeyecekti. Savaşın gerektirdiği kaynaklar arasında insan gücünün yani cephede muharebe edecek askerî personelin öncelikli öneme sahip olduğu konusunda dönemin askerî ve siyasî otoriteleri hemfikir idi. Bu doğrultuda Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan kanun teklifiyle, imparatorluk sınırları dahilinde yaşayan muhacirlerden askerlik çağında olan nüfusun da askerlik hizmetine tabi tutulması kararlaştırıldı. Bu karar, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş esnasında demografik kaynaklarını azami düzeyde seferber etme stratejisinin önemli bir bileşeniydi.²⁵

Savaşın ilk dönemindeki belirsizlik ve insan gücünün doğru kullanılabilmesi adına muhacirlerin silahtına alınmaları gündeme gelmişti. Henüz 1915'in başında atılan bu adım, savaşın beklenenden uzun süreceğine olan düşüncüyü gösteriyordu. Bu stratejik öngörüye uygun olarak hazırlanan kanun teklifi Meclis-i Mebusan'a gönderildi.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda muhacirlerin askerlik yükümlülüğüne ilişkin hukuki çerçeve, 7 Nisan 1915'te meclise sevk edilen *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*'na yapılan eklemelerle sistemli bir yapıya kavuşturuldu. Bu düzenleme kapsamında, savaş koşullarının gerektirdiği insan gücü ihtiyacını karşılamak üzere Harbiye Nezareti'ne geniş yetkiler tanınmış; imparatorluk topraklarına giriş yapan muhacirlerin, varışlarından itibaren üç aylık bir adaptasyon süresinin ardından, yaş kategorilerine göre diğer Osmanlı

²⁰BOA, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR. HMŞ. İŞO), 39/14, 23.11.1334.

²¹"İskân-ı Muhâcirin Nizâm-nâmesi", *Takvim-i Vekayi*, 6 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913, No: 1466.

²²*Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1330, s. 53.

²³Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 151.

²⁴BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH.EUM.MTK.), 47/24. 25.10.1332

²⁵BOA, MV, 196/39, 18.03.1333.

²⁶BOA, Bab-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 4335/325099, 19.03.1333.

tebaasıyla eşit şartlarda askerlik hizmetine tâbi tutulmaları öngörülmüştü. Söz konusu yükümlülüğün seferberlik dönemiyle sınırlandırılması ve yedek ile müstahfız yaş gruplarındaki muhacirlere kanun çerçevesinde bedel ödeme suretiyle muafiyet tanınıyordu.²⁷

Osmanlı Devleti, muhacirlerle mültecileri farklı statülerde değerlendirmesine rağmen, hukuki olarak aynı statüde muamele yapıyordu. Harbiye Nezareti, 25 Ağustos 1915'te, söz konusu gerekçeyle mültecilerin de muhacirlerle aynı statüde silahaltına alınmaları gerektiğine karar verdi. Buna göre mülteciler de üç ay içerisinde silahaltına alınacaklardı.²⁸ Savaşın cephelerdeki olumsuz gidişatı muhacir ve mültecilerin silahaltına alınmaları konusunda tam bir keşmekeş yaşanmasına neden oluyordu. Savaş nedeniyle Osmanlı topraklarına göç eden veya sığınan kişilerin başlangıçta silah altına alınmamlarına karar verildiği ancak ordunun insan gücü ihtiyacı sebebiyle bu politikanın değiştiğine yönelik yazılar Aralık 1915'te Harbiye Nezareti tarafından ilgili kurumlara gönderiliyordu. Buna göre, muhacirler önce kendi istedikleri bölgelere yerleştirilecek, ardından mevcut durumun gereklilikleri doğrultusunda askerî yükümlülüğe tâbi tutulacak ve ordu hizmetine alınacaklardı.²⁹

Meclis-i Mebusan gündemine ancak on aylık bir gecikmeyle taşınabilen söz konusu kanun teklifi, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş koşullarında karşı karşıya kaldığı idarî ve siyasî zorlukların önemli bir göstergesi niteliğindeydi. Bu süre zarfında imparatorluk, çeşitli cephelerde devam eden muharebeler sonucunda ciddi toprak kayıplarına uğramış ve bu durum, demografik yapıyı derinden etkileyen geniş çaplı nüfus hareketlerini tetiklemişti. Özellikle 1916 yılında Erzurum'un Rus kuvvetleri tarafından işgali, Doğu Anadolu'dan başlayan göç hareketinin trajik boyutlara ulaşmasına neden olmuştu. Osmanlı ordusunun lojistik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sivil nüfusun ulaşım araçlarına yönelmesi, yerel halkı büyük bir çıkmazla karşı karşıya bırakmıştı. Şiddetli kış şartlarının hâkim olduğu bir dönemde, işgal yönetimi altında kalmayı reddeden sivil halk, temel ulaşım imkânlarından yoksun bir şekilde Anadolu'nun iç kesimlerine doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Aynı yıl Trabzon'un da işgal edilmesi, göç dalgasının Karadeniz sahil koridoru üzerinden Ordu ve Giresun istikametine doğru genişlemesine yol açmıştır. Savaş süresince bölgeden yaklaşık 1,2 milyon insanın yerinden edildiği tahmin edilmekteydi.³⁰ Kanunun gündeme geldiği tarihlerde söz konusu muhacirlerin de silahaltına alınıp alınmayacakları önemli bir soru işaretiydi. Tartışmalar sırasında Harbiye Nezareti'nin, Rusya'dan Osmanlı topraklarına iltica eden muhacirlerin askerlik mükellefiyetinden muaf tutulmaları hususunda Üçüncü Ordu Kumandanlığına özel bir direktif ilettiği ve seferberlik süresince bu demografik grubun askerî hizmetten muaf tutulmasını sağladığı gündeme geldi. 17 Ocak 1916'te kanun kabul edilerek yürürlüğe girdi.³¹ 23 Mayıs 1916'da kanuna yapılan ek madde ile muhacirlerden ailelerini mahallerinde terk ederek bekar olarak göç edenlerin derhal silahaltına alınmalarıyla ilgili düzenleme yapıldı.³² Buna karşın ilgili kararın da istisnaları mevcuttu. 1906 yılında Musul Valisi, bekâr muhacirlerin askere alınmalarıyla ilgili kanunun yalnız kaybedilen topraklardan gelen muhacirleri mi kapsadığını, İran'dan gelen muhacirlerin de mi bu kapsamda değerlendirileceğini İstanbul'a sormuştur. Musul Valisi'ne göre İran'dan gelenlerin de bir kısmının toprakları işgal edilmişti ve askere alınmaları Ruslara iltihakları gibi bazı olumsuz sonuçlara da yol açabilirdi. İdare de bu doğrultuda karar alarak İran muhacirlerinin kanun

²⁷ BOA, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ), 28/51, 22.05.1333.

²⁸ BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.), 13/10, 17.10.1333.

²⁹ BOA, DH.İ.UM., 14/20, 29.02.1334.

³⁰ Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 32, s. 43-65.

³¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 4 Kanunusani 1331/17 Ocak 1916, s. 361.

³² Muhacirinden efrad ailelerini memleketlerinde terk ile bekar olarak gelmiş olanlar bir güne mahal verilmeyerek derhal hidmet-i askeriye sevk olunurlar. BOA, MV., 245/75, 25.12.1334.; BOA, DH.İ.UM., 14/38, 02.06.1335.

kapsamına alınmayacaklarını Musul'a bildirmiştir.³³

Harbiye Nezareti, orduların insan ihtiyacını göz önünde bulundurarak düzenlemeler yapmasına rağmen bunun sahada uygulanmasında ciddi zorluklar yaşandı. Askerlik hizmeti yaşına ulaşmış mülteciler, ailelerinin iskân edilmesini müteakiben askerî birliklere sevkıyatı konusundaki düzenlemelere riayet etmekten kaçıyorlardı. Mültecilerin bir kısmı mükellefiyet altına girmemek için sürekli seyyar halde kalarak daimî muhacirliği tercih ediyordu. Bu durum onlardan istifadeyi engellediği gibi sefalet içerisinde yaşamalarına neden oluyordu. Enver Paşa, bu gibilerin tecillerinin yenilenmesine karşı çıkıyor ve bir an önce silah altına alınmalarını istiyordu.³⁴ Belirli sayıda mülteci, askerî yükümlülüklerden kaçınmak maksadıyla, kendilerine tahsis edilen ikametgâhlardan kaçmışlardı. Söz konusu kişiler, nüfus yoğunluğunun az olduğu mevkilerde, bilhassa bataklık arazilerde, kurdukları geçici barınaklarda son derece yetersiz yaşam koşullarında hayatlarını sürdürmeyi tercih ediyorlardı. Bu gayrisıhî yaşam şartları neticesinde, bahse konu mülteci nüfusunun %50 ilâ %80'lik bir oranının hayatını kaybettiği tespit edilmişti. Ayrıca, bu süreçte resmî belgelerde tahrifat yapılarak mükerrer günlük ücret talepleri ile devlet hazinesi zarara uğratılıyordu.³⁵ Bununla birlikte Muhacirin İdaresi muhacirlerden ayırt edilmeyerek iskân sürecindeki mülteci ailelerinin başındaki erkeklerin hemen askere alınmasının aileleri sefalete düşüreceğinden, mültecilerin iskân edilinceye kadar esneklik gösterilmesini talep etmiştir.³⁶

Yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı gibi Birinci Dünya Savaşı'na gelene kadar muhacir ve mültecilerin askerlik muafiyetleri büyük ölçüde sona erdirilmiştir. Ancak bu süreçte devleti en fazla zorlayan Çerkes muhacirlerin askerlik muafiyetleri olmuştur.

2. Çerkes Muhacirlerin Askerlik Durumları

Osmanlı Devleti, Müslüman ahalinin yerleşik bulunduğu toprakları kaybetmeye başladıktan sonra göç almaya başlamıştır. Özellikle Kırım Savaşı'ndan itibaren göçler kitleselleşmiştir. 1856-1864 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra yoğunlaşmakla birlikte Osmanlı Devleti 1856 yılından itibaren yıkılışına kadar sürekli göç almıştır. Kafkas göçleri ise 1859-1864 yıllarında yoğunlaşmıştır. Göç eden mülteci sayısı 1-1,5 milyon arasında tahmin edilmektedir.³⁷ Ruslar sadakatsiz gruplar olarak gördükleri Çerkeslerin ve genel olarak Kafkasyalıların göçünü teşvik ettikleri gibi onları göçe zorladılar. Göç, Kafkasya'nın pasifleştirilmesi için ucuz bir yoluydu.³⁸ Kısa bir zaman aralığına sıkıştırılmış göç aceleciliği Çerkeslerin adeta bir soykırıma uğramalarına neden olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti, Kırım ve Kafkas muhacirleri başta olmak üzere vatanlarını terk etmeye mecbur bırakılan Müslümanları ülkesine kabul etmiş ve onlara çeşitli ayrıcalık ve muafiyetler sağlamıştır. Osmanlı Devleti, muhacirlere ücretsiz toprak sağlamış, devlet ve devlet dışı sivil aktörlerin ve halkın desteğiyle konut ve onların hayatını idame ettirebilecek kaynakları sağlamıştır. Bu, o dönem için hiç kuşkusuz gelişkin ve cömert bir muhacir rejimiydi.⁴⁰

³³BOA, DH. İ.UM, 14/38, 02.06.1335.

³⁴BOA, DH.İ.UM.EK, 31/41, 01.07.1335.

³⁵Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, s. 204.

³⁶BOA, DH. İ. UM. EK, 29/121, 08.06.1335.

³⁷Gizem Kazzaz, *A Glimpse into the World of Muhajirs: Circassians in Ottoman Syria (1864-1910)*, Master Thesis, Sabancı University, İstanbul, 2021, s. 9.

³⁸Vladimir Hamed-Troyansky, *Empire and Refugees, North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*, Stanford University Press, Stanford 2024, s. 29

³⁹Bkz. Walter Richmond, *The Circassian Genocide*, Rutgers University Press, 2013.

⁴⁰Hamed-Troyansky, *Empire and Refugees*, s. 57

İlk olarak Kırım muhacirleri için vatanlarını terk ederken hemen hemen tüm varlıklarını geride bıraktıkları göz önünde bulundurularak hane inşası yardım, ekilebilir arazi, öküz, yemeklik ve tohumluk zahire verilmesi yanında 10 sene tüm vergi ve aşardan; 25 sene⁴¹ boyunca da askerlikten muaf tutulmaları kararı alınmıştır.⁴² Bu karar 1859 yılında Kafkas halklarının Rusya'ya karşı verdikleri mücadelenin sona ermesiyle Osmanlı Devleti'ne göç eden Kafkas haklarına da şâmil tutulmuştur. Böylelikle Kafkasya'dan göç eden muhacirler iskân edildikleri süreden itibaren 25 sene boyunca askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.

Muafiyete rağmen Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin yıllardır savaş durumunda olmalarının getirdiği tecrübe ve geçim imkânları bakımından tarım dışı seçeneklere sahip olmamaları onların askerlik hizmetine gönüllü olarak girmelerine yol açmıştır. 1870'li yıllara tarihlenen ve Çerkeslerin, Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları sorunları dile getirdikleri bir dilekçede askerî okullara başvuran Çerkeslerin ancak yirmide birinin okullara kabul edildikleri bunların da ancak bazı devlet adamlarının iltimasıyla mümkün olabildiği dile getirilerek askerî okullara alınan Çerkeslerin sayısının artırılması talep etmişlerdir.⁴³ Askerî okullar dışında da Çerkesler muaf oldukları dönemde askerlik hizmetine gönüllü olarak girmişlerdir.⁴⁴ Bunun yanında Çerkesler, Rumeli'de isyanların bastırılmasında⁴⁵ ve 93 Harbi'nde gerek Kafkas gerekse Rumeli'de Rusya ordusuna karşı hizmet vermişlerdir.⁴⁶ Bir noktada 93 Harbi askeri bakımdan Osmanlı Devleti ile muhacirler arasındaki ilişki açısından da dönüm noktasıdır. Muhacirler askerlik hizmetinden uzun bir müddet muaf tutulmuşlardı ve temelde bu muafiyetin altında, muhacirlerin düzenli orduya katılmalarında devletin mevcut isteksizliği bir faktördü. 93 Harbi ile savaşçılık ve binicilik konusunda yetenekli binlerce Kafkasyalı Orduya süvari olarak alınmaya başlanmıştır. Çoğunluğu Aziziye, Sivas ve Canik taraflarında yaşayan Çerkeslerden müteşekkil süvari birlikleri geleneksel liderlerinin emri altında Ruslara karşı savaştı.⁴⁷ Ancak bu süvarilerin düzenli orduya uyumları daha doğrusu uyumsuzlukları ve disiplin/gelenek çelişkileri zaman zaman rapor da edildi.⁴⁸ Osmanlı Devleti, muafiyetlere rağmen orduya gönüllü katılımları desteklemişti. Fakir Çerkesler için de yiyecek, barınak ve koşullar şikâyet edilecek şeyler değildi ancak disiplin bir sorundu ve zaman zaman başlarındaki subayları öldürmeleri, Çerkes birliklerinin dağıtılması için yeterli olmuştu.⁴⁹

Her şeye rağmen geçici de olsa Kafkasyalıların en geniş çapta Osmanlı ordusuna dâhil oldukları savaş 93 Harbi idi bununla beraber muhacirlerin askerlik hizmetine girişleri için 10 yıl daha beklemek gerekecekti.

3. 1888 Yılındaki Karar ve Kölelerin Durumu

Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik sistemi, yürürlüğe girdikten sonra çeşitli gruplarca direnişle karşılaşarak test edilmiştir.⁵⁰ Bu grupların birisi de kısmen muhacirlerin kendileri, büyük oranda da sınıflı yapı sebebiyle kölelerinin askere alınması karşısında direnç gösteren Çerkes beyleridir.

⁴¹ Ancak Kırım veya Kafkas muhacirleri için bu sürenin istisnaları da mevcuttur. Örneğin 1861 yılında Akmesicid'den hicret eden ve Gelibolu'da iskân ettirilen 200 hane, 800 nüfus Kırım muhaciri askerlikten 20 yıl boyunca muaf tutulmuştur BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)*, 188/96, 04.01.1277.; Dobruca'da iskân edilen 1153 nüfus Kırım muhaciri de askerlik ve diğer mükellefiyetlerden 20 sene için muaf tutulmuştur. BOA. A. MKT. MHM, 188/90, 04.01.1277.

⁴² BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 738/28947, 22.12.1275.

⁴³ BOA, *Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN)*, 166/52, 29.12.1277.

⁴⁴ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD)*, 347/32, 19.09.1277; BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)*, 198/32, 06.04.1277.

⁴⁵ Vahit Cemil Urhan, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C. 85, S. 304, s. 1014.

⁴⁶ Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbi'nde Anadolu Cephesi*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015.

⁴⁷ Hamed-Troyansky, *Empire and Refugees*, s. 112.

⁴⁸ Bkz. Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*.

⁴⁹ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 146.

⁵⁰ Rıza Özbölük, "Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muinsiz' Efrad Problemi", *Akademik Bakış*, C. 16, S. 31, 2022, s. 170.

17 Kanunusani 1303 tarihinde (29 Ocak 1888) "1304 senesinden itibaren muhacirinin hizmet-i askeriye ile suret-i mükellefiyeti hakkında irade" adıyla II. Abdülhamid'in iradesi çıkarılmıştır. İradede Kırım meselesinde hicret edenlere tanınan 25 senenin dolduğu ifade edilerek Kafkas muhacirlerinin kur'aya dâhil edilmeleri kararı alındığı ilan edilmiştir (Düstur, I/5 1013). Böylelikle Çerkesler dâhil olmak üzere tüm muhacirlerin askere alınacağı duyurulmuştur. Bu karar doğrultusunda Çerkeslerin askerlik hizmetine alınmaları başlayacaktır ancak bundan sonra devleti bir süre meşgul edecek başka bir mesele gündeme gelecektir.

Bilindiği üzere Tanzimatla birlikte Osmanlı Devleti köleliği kaldırmıştır. Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkesler ise Kafkasya'daki toplumsal yapılarını da Osmanlı topraklarına taşımıştır. Kafkasya'da Çerkesler sınıfsal bir yapıya sahipti. Çerkes toplumu Pşı (prens), vork (soylu), fekol (özgür köylü), pşıtl (toprağa bağlı köle) ve vuneut (herhangi bir hakka sahip olmayan köle) şeklinde sınıfsal bir yapıya sahipti.⁵¹ Toprağa bağlı köle sınıfını teşkil eden pşıtlar, Çerkes ümerasının arazilerinde çalışan ve çeşitli haklara sahip köleleri ifade ederken vuneut ise hiçbir hakka sahip olmayan, yaşlarına bakılmaksızın alınıp satılabilen kölelerdi. Bu sınıf aynı zamanda babadan çocuğa devam eden bir yapıya sahipti. Sayıları 150 bin olarak tahmin edilen her iki köle sınıfı mevcudu, yapıyla beraber büyük oranda beylerinin kontrolünde Osmanlı Devleti'ne taşınmıştır⁵². Bu süreçte binlerce Kafkasyalı Karadeniz şehirlerinde ve İstanbul'da köle pazarlarında satılmış, köle ticareti büyük boyutlara ulaşmıştır.⁵³ Diğer taraftan bu kadim ticaret Karadeniz'in Kafkasya sahillerinde sona ermiştir ve Osmanlı Devleti'ni Çerkes köleliği ve köle ticareti sorunuyla yüzleştirmiştir.⁵⁴ Yıllardır Kafkasya ile köle ticareti ve Kafkasya menşeli köleleri istihdamına yönelik ilişkilerine karşın Osmanlı Devleti için bir iç sorun haline gelmiştir. Nitekim Çerkesler, Karadeniz limanlarına gelmeye başladığında bey, köle ayrımı yapmadan tüm nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.⁵⁵

Osmanlı Devleti Kafkas göçlerinin ilk evrelerinde bu sınıfsal yapıyı anlamaya çalışmış ve her halükârda özellikle yaşlı veya çocuk yaşta kölelerin alınıp satılmasını aşırı bulmuştur. 1860'lı yılların başında Çerkes köleliğini ortadan kaldırılabileceğine inanan Osmanlı Devleti mevcut sosyal yapıya müdahale etmeyi denmiştir ancak kısa sürede Çerkes beylerinin direnişiyle karşılaşmıştır. Bu, idarede muhacirleri kendi hallerine bırakma usulüne dönüşürken en azından çocuklar ile ihtiyar kölelerin satılmasını engellemeye çalışmış ve 25-30 yaşındaki kölelerin satışına ise izin vermiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti, Çerkesler arasında cari olan sınıflı yapıya değilse de köle ticaretine belirli kısıtlamalar getirmiştir. Bu durum kölelerin alım satımını göz önünden çekmiştir ancak kölelerin efendilerinin iktidarı altında yaşam koşullarında veya statülerinde herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktır.⁵⁶

Devletin süreci zaman bırakması ve müdahalecilikten vaz geçmesi sebebiyle Çerkeslerin toplu şekilde iskân edildikleri Uzunyayla/Aziziye gibi bölgelerde Çerkes sosyal yapısı fazla değişiklik göstermeden devam etme imkânı bulmuştur. Bu durum kölelik için de geçerliydi.⁵⁷ Köleler, tamamen efendilerinin tasarrufları altında, statülerinin irsî şekilde devam ettiği bir surette uzun yıllar hatta Cumhuriyetin ilanından sonra dahi varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵⁸

⁵¹Ufuk Tavkul, "Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilgi*, S. 17, 2001, s. 35.

⁵²Yahya Araz, "Ben 'hür'üm... Hayır sen kölesin...!" 19 Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul'da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi" *Osmanlı Araştırmaları*, C. 62, S. 62, s. 145-183.

⁵³Liubov Kurtynova-D'Herlugnan, *The Tsar's Abolitionists, The Slave Trade in the Caucasus and Its Suppression*, Brill, Leiden Boston 2020, s. 166.

⁵⁴Liubov Kurtynova-D'Herlugnan, *The Tsar's Abolitionists*, s. 168.

⁵⁵Чочиев Г.В., "Проблема «Черкесского Рабства» В Поздней Османской Империи (Вторая Половина XIX – Начало XX В.)", *Международный научно-исследовательский журнал*, № 4, S. 82, 2019, s. 85. (Problem Of "Cherkess Slavery" In Later Ottoman Empire (The Second Half of XIX – The Beginning of XX Century))

⁵⁶Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 132-135.

⁵⁷Ömer Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. I, S. 2, 2012, s. 109.

⁵⁸Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", s. 110.

Çerkeslerin mâlik oldukları kölelerin askere alınması hususu 1882 yılında ilk kez gündeme gelmiştir. Filipe Pazarcığı muhacirlerinden Fatima'nın esir denilerek satılması üzerine yapılan tahkikatta Fatima'nın köle olduğu anlaşılmıştır. 7 Şubat 1878 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararında, "memalik-i mahrûsaya hicret eden nüfusun hür olması lazım geleceği ve bazıları hakkında dermeyeran kılınan mâlikiyet iddiasının mesmu' olamayacağı..." ifadesi mevcuttu ve bu ifadeden dolayı Fatima'nın kölelik durumuna itiraz edilmiştir. Ancak bu dönemde 1882 yılında Sivas Vilayetine tâbi Aziziye'de gerçekleştirilen tahrirde Çerkes ümerası, kölelerinin askerlikle mükellef tutulacaklarından dolayı kölelerin sayılmalarına engel çıkarmıştır. Bu sebeple mâlikler ile köleler arasında fitne çıkacağı gerekçesiyle kesin bir karar alınana kadar köle nüfusunun sayımı ve askerî hizmete alınmaları ertelenmiştir.⁵⁹ Aynı dönemde Abaza muhacirlerinin kölelerinden bazıları göç edeli 15-20 sene olmasına ve Rusya'da kendilerine bir ıtkıname verilmesine karşın Osmanlı Devleti'nde beyleri tarafından halen köle muamelesi gördüklerinden şikâyet etmişlerdir. Bu konuda yukarıda zikredilen "memalik-i mahrûsaya hicret eden nüfusun hür olması lazım geleceği ve bazıları hakkında dermeyeran kılınan mâlikiyet iddiasının mesmu' olamayacağı..." Şûrâ-yı Devlet ifadesi bu kölelerin hürriyetini gerektiriyordu ancak yapılan incelemelerde bu ifadenin karara sehven eklendiği anlaşılmıştır ve kölelerin hürriyetini dolayısıyla da askerlik hizmetlerine olanak veren ilgili Şûrâ-yı Devlet kararı da geçersiz sayılmıştır.⁶⁰ Meclis-i Vükela bu durumda şer'i meşruiyetin sağlanması için mükatebe usulünün icra edilmesi tedbirini uygulamak istemiştir. Mükatebe bir kölenin efendisine belirli bir mal, mülk veya para vermek suretiyle icra edilen azat etme yöntemi idi.⁶¹

Meclis-i Vükela, tüm Osmanlı tebaasının hürriyetinin temin edildiği gibi siyahi köle alım satımının da yasak olduğu bir dönemde Çerkesler arasında bu müessesenin devamının kabul edilemeyeceği görüşündeydi. Bunun yanında mükatebe usulü ile, hicret döneminde bir miktar arazi verilen ve bunu ekip biçen köle sınıfının hürriyet için arazilerini, beylerine vermek durumunda kalacaklarından fakirliklerinin artacağı gibi asayiş sorunları ortaya çıkacağını öngörülmüyordu. Ayrıca arazisiz kalan köleler hür olsalar da geçimlerinin temini için yine beylerinin hizmetinde çalışmak durumunda kalacaklardı. Dolayısıyla böyle bir tedbirle kölelerin askerlik hizmetine girmeleri temin edilmekle birlikte mülkiyet el değiştirdiği gibi fiili kölelik de devam edecekti.⁶² Bu sakıncalar nedeniyle köleliğin mükatebe ile lağvından da vazgeçilmiştir ve kölelik ile askerlik meselesi de çözülememiştir.

Böylelikle mesele zamana bırakılmıştır ancak 1888 tarihli muhacirlerin askerlikle mükellef tutulmaları kararı konuyu yeniden gündeme taşımıştır.

Çerkesler 1860'lı yıllarda köleliğin kaldırılması girişimlerine gösterdikleri direnci askerlik mükellefiyeti için de göstermişlerdir. 24 Nisan 1889'da Sivas vilayetine tâbi Aziziye kazasında meskûn Çerkes beyleri II. Abdülhamid'e bir dilekçe sunmuşlardır. 26 Çerkes beyinin imzasını taşıyan dilekçede, kendileri ve erkek çocuklarının askerlikle mükellef tutulmaları konusunda bir itirazları olmadığını buna karşın meşru şekilde mâlik oldukları kölelerin askere alınmasını kabul edemeyeceklerini ifade etmişlerdir. Çerkes beyleri, şer'i hükümlere göre kölelerin bedeli ödenmeden, sahiplerinin rızası haricinde ellerinden alınamazdı. Tüm Çerkesler kendi canlarını ve çocuklarını din ve padişah için feda etmeye hazır olduklarını ancak kölelerinin askerlik hizmetine alınmasını kabul edemeyeceklerini ve gerekirse İstanbul'a Sultan'ın huzuruna çıkmaya hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Dilekçeye II. Abdülhamid döneminde köleliğin kaldırılması girişimlerine karşın Sultan'ın buna izin vermeyeceği ümidi de eklenmiştir.⁶³

⁵⁹BOA, MV, 225/12, 19.03.1299.

⁶⁰BOA, MV, 225/12, 19.03.1299.

⁶¹Fahrettin Atar, "Mükâtebe", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.31, Ankara, 2020, s. 530-532.

⁶²BOA, MV, 225/12, 19.03.1299.

⁶³BOA, İ. DH, 1132/88412, 23.08.1306.

28 Nisan 1889'da Meclis-i Vükela zaman-ı medeniyeyi de dikkate alarak ve muhacirlerin askere alınmasıyla ilgili çıkarılan iradede köleler için bir muafiyet bulunmadığından ilgili başvuruyu reddetmiş ve kölelerin de kur'aya dâhil edilmesine karar vermiştir.⁶⁴ Ancak bu karardan iki gün sonra II. Abdülhamid dilekçe ve talebin Meşihat tarafından verilecek karara göre yeniden incelenmesini istemiştir.⁶⁵

Bu sırada Aziziye'deki Çerkes beyleri kölelerin askere alınmasından dolayı mağdur olduklarını ifade eden telgraflar çekmeye devam etmişlerdir.⁶⁶

Meşihatın görüşü ise köle sahibi Çerkes beylerinin lehine olmuştur:

Cevab-ı fetvapenahide, köle ve cariyelerin bey ve iştiralarının sebep-i taht-ı memnu'iyete alınması üzerine mütezarrih hiçbir muamelenin hakikatte meşruiyetini iptal edemeyeceği cihetle nez-i yedi icab eder bir sebep-i şer'i bulunmadığı halde köle ve cariyelerin mâliklerinin izin ve icazetleri olmaksızın yedlerinden ahz olunması caiz olmadığı gibi köleler maliklerinin iştigal-i hizmetiyle kabl-i şer'i mükellef olduklarından eda ile mukatele etmek lüzum-ı şer'isi vazifesini haiz olmadıkları dahi muteberân-ı keteb-i fıkhiyede olduğundan mülk-i sahih-i şer'i silkinde olup rikke münkad olan kölelerin maliklerinin izinleri olmayarak askere idhal edilmesine mesağ-ı şer'i olmadığı dermeyan edilmiş olmasıyla ana göre muktezasının taraf-ı askeriye tebliği...

67

Meşihat kararı akabinde Çerkes beyleri istediklerini elde etmişlerdir. Çerkeslerin sahip oldukları kölelerin askerlik hizmetiyle mükellef olmadıklarına dair Rumeli vilayetleri dışında tüm vilayetlere ve müşirliklere tebligat gönderilmiştir.⁶⁸ Mesele bu şekilde halledilmiş daha doğrusu ötelenmiştir.

1888 tarihli karar akabinde Çerkes muhacirlerin bir diğer itiraz ettikleri husus muafiyetin süresi ile ilgilidir. Kırım Savaşı akabinde göç eden Kırım ve Kafkas muhacirlerine 25 yıllık bir muafiyet tanınmıştı. Ancak 1859-1864 döneminde yoğunlaşmakla birlikte Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçler düşük yoğunlukta devam etmişti. Dolayısıyla ilgili karar tarihine yakın dönemlerde Osmanlı Devleti'ne hicret eden Çerkesler için 25 yıllık bir muafiyet söz konusu değildi. Bu durum ile ilgili 1888 yılında Sivas/Aziziye ve Biga Sancağında iskân edilen bazı Çerkeslerin itirazları mevcuttur. Her iki başvuruda henüz 6 sene önce hicret etmelerine karşın askerlikle mükellef tutuldukları iddia edilmiştir. Osmanlı yönetimi bu ve benzer başvurularda 25 senelik muafiyetin Kırım Savaşı akabinde göç eden muhacirlere tanındığını hatırlatmıştır. Daha sonraki süreçte göç eden muhacirlerden ise Osmanlı Devleti'nin 1881 tarihli İstanbul Antlaşması ile boşalttığı Yenişehir⁶⁹ muhacirlerine 10 sene muafiyet tanınmış, Yenişehir muhacirleri dışında kalan tüm muhacirlere ise 6 yıllık bir muafiyet tanınmıştır. Bu sebeple her iki başvuruda, yerel makamlara hicret ve iskân tarihleri konusunda aksi bir belge bulunmadığı durumda, 6 seneyi ikmal eden tüm muhacirlerin muayene ve orduya sevklerinde hiçbir sebep ve vesile ile bir ertelemeye gidilmemesi emredilmiştir.⁷⁰

Savaş sonrası Osmanlı Devleti'ne hicret edenlerin muafiyet süreleri dolduğundan yerel ahali gibi askerlikten sorumlu tutulurken Yunanistan'a terk edilen topraklardan hicret eden Müslüman ahali ile birlikte Rusya, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Şarki Rumeli ile Bosna ve Hersek'den hicret eden Müslü-

⁶⁴ BOA, MV, 43/4, 23.08.1306.

⁶⁵ BOA, İ. DH, 1134/88561, 01.09.1306.

⁶⁶ BOA, DH. MKT, 1634/70, 05.11.1306; DH. MKT, 1623/113, 19.09.1306.

⁶⁷ BOA, MV, 43/64, 04.10.1306.

⁶⁸ BOA, DH. MKT, 1639/33, 19.11.1306.

⁶⁹ İbrahim Serbestoğlu, "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Teselya Müslümanlarının Durumu", *Belleten*, C. LXXVIII, S. 283, 2014, s. 1075-1098.

⁷⁰ BOA, DH. MKT, 1501/66, 06.08.1305; DH. MKT, 1629/35, 18.10.1306.

⁷¹ BOA, MV, 27/52, 24.04.1305; MV, 28/15, 16.05.1305.

manlara da 10 senelik bir muafiyet tanınmıştır ve bu süre usul olarak kabul edilmiştir.⁷¹ Buna karşın muafiyetin daha sonraki süreçte Yenişehir muhacirleri haricinde 6 yıl olarak uygulandığı görülmektedir.

Dolayısıyla 1888 yılından itibaren 1867 doğumlu Çerkes muhacir gençlerinin künye ve defterlerinin hazırlanmasına başlanmış ve kur'aya dâhil edilmişlerdir. Ayrıca 1864, 1865 ve 1866 doğumluların da vilayetlerce defterlerinin hazırlanarak ordu merkezlerine gönderilmesi emredilmiştir.⁷²

4. Çerkeslerin Topyekûn Askerlik Hizmetine Alınması

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler veya askerlikten muaf sayılan bazı sınıfların olduğu gibi Çerkeslerin de tamamıyla askerlik hizmetine dâhil edilmelerinde Balkan ve I. Dünya savaşları etkili olmuştur. Yukarıda izah edilmeye çalışıldığı gibi Çerkes ümerasının köleler hakkındaki tavrı devam ederken beliren savaş tehlikesi Osmanlı makamlarının bakış açısını değiştirmiştir.

Nisan 1913'te Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete yazılan bir yazıda, Sivas'ta köle ve cariyeler ile bunların sahipleri⁷³ arasında bir niza sebebi olarak görülen kölelik meselesinin her iki tarafça kabul edilecek surette çözülmesi yeniden gündeme getirilmiştir.⁷⁴ Kölelik meselesi çözüldüğü takdirde Çerkeslerin ellerindeki kölelerin de askere alınması mümkün olacaktı dolayısıyla Çerkes kölelerin askerlik meselesinin çözümü, kölelik meselesinin çözümü; kölelik meselesi de Çerkes ümerasının rızasına dolayısıyla da mükatebeye bağlıydı.

Dâhiliye Nezareti'nin öngörüsüne göre yaşça küçükler, ihtiyarlar ve malullerin istisna tutulması durumunda, köle ve cariyeler olarak kabul edilecek yaş grupları dâhilindekilerin mükatebe ile azat edilmeleri için 45 bin liraya ihtiyaç vardı. Bu meblağ üç yılda tesviye edilmek üzere, bütçeye her yıl 15 bin lira eklenmeliydi. Mükatebeden sonra ise azat edilen köleler, eski sahiplerinden ayrı iskân edilmeliydiler. Sahiplerine devlet tarafından ödenen mükatebe bedeli de azat edilenlerden beş senede kefalet-i silsile ile tahsil edilecekti. En çok Sivas'ta Aziziye ile Canik'i etkileyecek planın sürüncemede bırakılması, Dâhiliye Nazırı ifadesine göre taraflar arasında yeni sorunlar çıkabilirdi.⁷⁵

17 Nisan 1913 tarihinde Adliye Nazırı'nın görüşleri ise mükatebe yönünde değildi. Nazır'a göre, Osmanlı Devleti'nde hürriyet esas olmakla ve kimse köle veya cariyeler olarak görülmemekle birlikte, bu yapıyı sürdürenler için fetvahaneye göre bir nebhi-i şer'îye ihtiyaç vardı. Bu sebeple Kanun-i Esasî'de belirtildiği ve tıpkı alım satımı yasaklanan zenci köleliği gibi Çerkes köle ve cariyeliğinin de kaldırılması gerekiyordu. Bu hususta 7 Kasım 1909 tarihli Meclis-i Vükela kararı ve İrade-i Seniyye mevcuttu. Buna karşın mükatebe bazı suistimallere yol açacağından, mükatebeye tâbi olacakların mümkün mertebe sınırlı bir nüfusu kapsamasını sağlanmalıydı.⁷⁶

9 Temmuz 1913 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın konuyla ilgili Sadarete yazdığı bir yazı bulunmaktadır. Talat Paşa, Çerkes beyleri ile köleleri arasında bir niza sebebi olan kölelik meselesinin bir an önce çözümü için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Yaşı küçük olanlar ile ihtiyarlar hariç tutularak ne kadar köle nüfusunun ve buna bağlı olarak mükatebe bedelinin tayini amacıyla mollaların şer'î mahkemelere müracaat etmeleri Aziziye ve Canik mutasarrıflıklarına bildirilmişti. Talat Paşa, mollalar ve köleler arasında bir fenalık çıkmasını istemese de Rumeli'den muhacirlerin geldiği bir dönemde kölelik meselesi için hatırı sayılır bir meblağın sarfına da razı değildi. Ayrıca Talat Paşa'ya göre devletin mükatebeyi ödeyerek kölelerin

⁷²BOA, DH. MKT, 1533/78, 07.12.1305.

⁷³Osmanlı belgelerinde Çerkes ümerası veya mollalar olarak ifade edilen köle sahibi ve sınıf hiyerarşisinde en üst iki tabakayı ifade eden grup.

⁷⁴BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁷⁵BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁷⁶BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

farklı bölgelerde iskânı yerine, kölelere mollalarının arazileri arasında iskân edilerek, onlara verilecek arazileri işlemek suretiyle kazançlarından yavaş yavaş azatlık bedellerini ödemelerini kabul etmiştir.⁷⁷

Buna karşın aradan bir yıl geçmesine rağmen konunun çözümüne dair bir adım atılmamıştı. Sivas Valisi de muhtemelen bu sebepten, meselenin hal'i için 10 Mayıs 1914'te bazı önerilerini sıraladığı yazıyı Babiali'ye göndermiştir. İlgili yazı, kölelik meselesinde mükatebe bedeline bağlananların şer'i mahkemede köleliğe itaatlerinin sübutu şartının senelerdir çözülemeyen meseleyi daha da uzatacağı endişesiyle başlamış ve bazı öneriler sunulmuştur. Buna göre;

Köleliği kabul eden kölelerin mükatebe bedeli hazineden ödeneceğine göre umumi bir karar alınarak köleliğin sübutu için bir süre tayin edilmeliydi. Bunun için de köle sınıfından kimlerin köle kabul edileceğinin tayin edilmesi gerekiyordu. Yaş olarak üst sınır 60, alt sınır olarak Meşrutiyet'in ilanı belirlenebilirdi. Bu tasnif en azından bir kısım kölenin miktarını azaltacaktı.⁷⁸

Bir diğer husus yetkili mahkeme idi. Sivas özelinde Aziziye mahkemesi bu meseleyi çözemezdi. Şer'i mahkemelerde iş uzayacağı gibi müdahaleler de kaçınılmazdı. Bu sebeple İstanbul'da mülkiye, ilmiye ve askeriye den oluşturulacak üç kişilik bir komisyonun Aziziye'ye gönderilmesinde fayda vardı.⁷⁹

Ordu bir an önce kölelerin bila-istisna askere alınmasını istemekteydi. Bu durumda sürecin en fazla altı ay bir yıl zarfında tamamlanacağı ve bu süre geçtikten sonra başvuranların hür kabul edileceği bir uygulama ile kölelik meselesine son verilebilirdi. Sivas Valisi'ne göre tarihi bir başarı olacak Çerkes köleliğinin halli için Rusya'nın Kafkasya'da köleliğin kaldırılması esnasında yaptığı gibi bir fedakârlık yapılmalıydı. Sonuç olarak şer'iata veya kanunlara uygun olsa da hatta her iki taraf da haklı olsa da günün şartları ve günün idaresi için vicdani bir günah olan köleliğin kaldırılması zaruridi.⁸⁰ Bu amaçla:

1. Köleliği sabit olan 60 yaşından küçük ve Meşrutiyet'ten evvel doğanlar için bedel-i mükatebe ödemek.
2. Osmanlı'da kölelik ve mollalığın olmadığını bir kanun ile ilan etmek.

Seçenekleri vardı ve birinci seçenek 15-20 bin lira ile halledilebilirdi. İkinci seçenek de uygulanabilirdi ancak kararın bir an önce verilmesi gerekiyordu⁸¹

Bu sırada Aziziye'den Sadarete altında 1500 kişiyi temsil ettiğini ifade eden 16 Temmuz 1914 tarihli bir dilekçe ulaştı. Dilekçede;

...Bizler de bu millet-i necibe-i Osmaniye'deniz bugün hükümet-i meşrutamızın tekalifi olan tarik bedelatı ve askerlik tekalifiyle mükellef bulunduğumuz halde esaret altında beklediğimize bir türlü mana verilemiyor yoksa bizler o millet-i necibe-i osmaniyeden değilsek siz o millet değilsiniz cevabı bizlere kafidir 1500 nüfusun 8-10 ümera-yı çerakisenin pençe-i esaretlerinde cebri surette zaman-ı idaremize karşı köle gibi hıdmet ettirmek ve onların zulm-ı esaretlerini leyl ve nihar çekmek şüphe yoktur ki kanun hiçbir vechle tecviz görmeyeceği gibi hiçbir milletin vicdanı razı olmayacaktır. Böyle suret ki bizim gibi bikes ve bî-vaye

⁷⁷ BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁷⁸ BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁷⁹ BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁸⁰ Bu işin 6 ay nihayet 1 sene zarfında ikmal edileceğinin ve bu müddet zarfında müracaat etmeyenler hakkında müddetin mürurundan sonra icra-yı tedkikat edilemeyeceğinin ve işbu müddet zarfında rikkiyeti sabit olmayanların hür tanınacağına bir kanun ile tevsiki şu suretle hükümet-i meşruta-i Osmaniye tarihinde bir döküm olup kalan köle ve molla meselesi bir esas-ı kat'îye rabt edilebilirse tarihi bir muvaffakiyet kazanılmış olacaktır çünkü bu öyle bir mesele ki tarafeynde haksız yoktur, her iki taraf da bir hakka bir esasa istinad ediyor. Halbuki böyle bir meselenin devamı kabul olunur bir mahiyette değildir. Bir tarafda işsiz güçsüz atıl bir kısım halkın adeta hayvan gibi bir vaz-i sefilanede hükümet-i meşrutanın bir ferd olarak yaşamaları diğer taraftan bir kısım halkın da bunları bir mal-ı meşru ad ederek semî ve kuvvetlerinden tenasüllerinden istifadeyi bir hak k-ı meşru telakki etmeleri şer'i ve kanuna muvafık olsa bile bugünün idaresi için bir günah-ı vicdandır bahusus bunun her iki tarafda bir Osmanlı'da Aziziye kadar Çerkes mahbus bir memleket olmadığı gibi köle ve molla meselesi de hiçbir yerde buradaki rengini almamıştır. Osmanlı hükümeti bir fedakârlık yapmak durumundadır, hatta Rusya Kafkasya'daki esareti kaldırmak için bedel-i mükatebeyi hazinesinden ödemiştir. BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁸¹ BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

kalan biçare ve acezegânlar hakkında hürriyet adalet müsavat mefkud mudur öyle ya beş seneden beri köle olmadığımızı ve hürriyet-i şahsiyeye malik bulunduğumuzu bağırmakta ve çabalamakta isek de sedamızı hiçbir makamatta işitilmiyor gerek merkez kazamız Aziziye ve vilayetimiz Sivas müracaat olunur ise de müracaatlarımız keen lem yekûn hükmünde kalarak esaret altında eziliyoruz. Biz köle değiliz hem hükümete vatana fazla olaraktan bir de ümera-yı çerakisenin pençe-i esaretlerinde hıdmet edemeyiz biz ancak hükümet-i meşrutamızla vatan-ı mukaddesemize hıdmet etmeyi biliriz. Hülasa-i meal biz hür olduğumuzdan bir mahale iskanımızı istiyoruz fi-mabad katiyen ümera-yı çerakisenin hıdmetlerinde bulunmayacağımızı ve hürriyet-i şahsiyeye malik bulunduğumuzu tebliğ ederiz, biz efrad-ı ailemizin can ve namuslarını pençe-i esarete hedef etmemek üzere kanımızın son fitrasına değin çalışacağız bu babda mağduriyetimize meydan verilmemek ve zulm-i esaretten bir an tahlisimiz hususunu bir mahale iskanımıza emr-i sami...⁸²

Dilekçede askerlikle ilgili en dikkat çekici ifade “...bugün hükümet-i meşrutamızın tekalifi olan tarik bedelatı ve askerlik tekalifiyle mükellef bulunduğumuz halde...” dir. Bu ifadeden Çerkes beyleri kontrolündeki kölelerin, kölelikten kurtulmak için askerlik hizmetini yerine getirememekten yakınmalarının hükümet yetkililerinin ilgisini çekeceğini umdukları ve bu arzularının karşılık bulacağını düşündükleri sonucuna varılabilir.

Dahiliye Nezareti dilekçeyi incelemiş ve konu hakkında 16 Ağustos 1914'te Sadaret'e görüş bildirmiştir. Dahiliye Nezareti'ne göre Çerkeslerin kölelerinin esaretten kurtulmak ve diğer muhacirler gibi bir mahale iskân edilmekten ibaretti ve bu meseleler hakkında Sivas Vilayetiyle görüşülüyordu. Buna karşın kölelerin esaretten kurtarılma için mükatebe bedellerinin devlet tarafından ödenmesi durumunda, başka bölgelerden de benzer talepler ortaya çıkması muhtemeldi ve bu da Aziziye'de harcanacak bedelin katlanmasına yol açacaktı. Diğer taraftan Çerkes kölelerin de askere alınması gerekiyordu ve bu durum vilayete de bildirilmişti. Köleler için külli masraf yapılmak yerine, onların da muhacirler gibi iskân edilerek, arazi ile tarım alet edevatları verilmek suretiyle üretici konuma geçirilmeleri ve kazandıklarıyla da mahkemelerde tespit edilecek mükatebe bedellerini taksitle icra daireleri tarafından tahsil edilerek Çerkes beylerine ödemeleri en uygunu idi.⁸³ Bu sırada 1916 Nisan'ı itibariyle Aziziye'de askere alınmaya hazır yüz kadar köle mevcuttu ancak temmuz ayında halen Çerkes beyleri bunların kölelik meselelerinin çözülmemesinden dolayı askere alınmalarını engelliyorlardı.⁸⁴

Aziziye Kazasındaki durum ile ilgili Dâhiliye Nazırı Talat tarafından, 6 Ağustos 1914 tarihinde, eli silah tutan tüm Müslümanlar gibi Çerkeslerin de bütün erkekler gibi vatan savunmasında hizmet etmeye mecbur olduklarını Sivas Vilayeti'ne bildirmiştir.⁸⁵ Bundan sonraki süreçte mükatebe veya kölelerin kurtarılması için hükümetin girişimlerine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla savaşın başlamasıyla Osmanlı idarecilerinin savaş koşullarını öne sürerek köleliğe fiili olarak son verdikleri ve kölelerin de askerlik hizmetine alındıkları sonucuna varılabilir. Böylelikle topyekûn her bir Osmanlı bireyinin askerlik tekalifinin yerine getirmesini zorunlu tutan I. Dünya Savaşı'nın Kafkasya'da yüzyıllardır süregelen ve Osmanlı topraklarına taşınarak yaklaşık 60 sene devam eden Çerkesler arasındaki kölelik müessesinin ortadan kalkmasında en önemli faktör olduğu söylenebilir.

⁸²BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁸³BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁸⁴BOA, BEO, 4305/322836, 23.09.1332.

⁸⁵“eli silah tutan bütün Müslümanlar hidmet-i vataniyeye şıtab ediyorlar. Elil bir pederin kimsesiz bir validenin büsbütün istinadsız bırakılması zarureti bile bir genci müdafaa-i vatan şeref ve vazifesinden istisna edemiyor. Bu elil pederin ve kimsesiz valideler önünde, bir sürü mütegalibenin keyf ve — hidmet — için binlerce vatandaşın müdafaa-i vatan şerefinden ve vatani onların hidmetinden mahrum bırakmak bir cinayettir” Çerkesler de bütün erkekler gibi hidmet-i mecburiye- askeriye sevk olunmalıdır... (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR), 43/189, 14.09.1332.

Sonuç

19. yüzyıldaki askerî reformlar ve özellikle 20. yüzyılda savaşların kitleselleşmesi, daha önce Osmanlı toplumunda bir ayrıcalığı ifade eden askerlik hizmetinin tabana inmesine neden olmuştur. Bu süreçte daha önce askerlikten muaf tutulan grupların durumu tartışmaya açılmıştır ve büyük bölümünün muafiyetlerine son verilmiştir. Bu süreçte askerlikten muaf tutulan yeni bir grup olarak muhacirler karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı akabinde kendisine sığınan milyonlarca muhacire malî ayrıcalıklar yanında askerlikten muafiyet de tanımıştır. Bu sayede ekonomik olarak toparlanan muhacirler taze bir nesli de devlet hizmetine sunabilmiştir.

Muhacir topluluklar içerisinde askerlik muafiyetleri konusunda en fazla sorun yaşanan grup Çerkesler olmuştur. Çerkes beyleri ve hür Çerkesler muafiyetlerinin bitiminde her Osmanlı vatandaşı gibi askerlik hizmetini yerine getirmeye başlamışlardır. Buna karşın Çerkes beyleri, sahip oldukları binlerce kölenin kendilerinin rızası dışında askere alınmalarına karşı çıkmışlardır. II. Abdülhamid'in etkisiyle de bunda başarılı olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin kölelik müessesini kaldırmasına rağmen Çerkesler arasında köleliğin devamı noktasında müdahaleciliği benimsememesi ve bu yapıyı meşru sayması, köleliğin de devamını mümkün kılmıştır. Ancak devletin askerî personel ihtiyacının artması artık çağdışı bir uygulama olan köleliğin de sonunu getirmiştir. Bu süreçte en fazla direniş gösterenler Sivas Vilayetine bağlı Aziziye kazası olmuştur. Zorlu savaş koşullarında, yıllardır zayıflayan fakat bir türlü sona erdirilemeyen Çerkes köleliğini ortadan kaldırmıştır.

Balkan Muharebeleri ve Birinci Dünya Harbi gibi büyük savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun artan insan gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla, yalnızca Çerkes beylerinin değil, aynı zamanda onların mülkiyetinde bulunan kölelerin de askerî hizmete dâhil edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesini tahkim etme ve modern vatandaşlık anlayışını tesis etme yönündeki çabalarıyla paralellik arz etmektedir. Çerkes kölelerinin orduya alınmasıyla birlikte, yalnızca askerî sistemde değil, Osmanlı toplumundaki sınıfsal ayrımlarda da kayda değer bir dönüşüm yaşanmıştır.

Bu bağlamda, muhacirlerin ve özellikle Çerkeslerin askerlik meseleleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde göç, toplumsal yapı, hukuk ve devlet-toplum ilişkileri açısından çok katmanlı bir sorunsal olarak değerlendirilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi
Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Dış bağımsız.
Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review
Conflict of Interest
Grant Support

Externally peer-reviewed.
The author has no conflict of interest to declare.
The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Süleyman Tekir (Doç. Dr.)

¹ Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sinop, Türkiye,

0000-0001-5862-2548 stekir@sinop.edu.tr

Tolga Akay (Doç. Dr.)

² Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars, Türkiye

0000-0003-0451-4124

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN, 166/52.
BOA, A.MKT.MHM, 188/90.
BOA, A.MKT.MHM, 188/96.
BOA, A.MKT.MHM, 198/32.
BOA, A.MKT.NZD, 347/32.
BOA, BEO, 4305/322836.
BOA, DH.EUM.LVZ, 28/51.
BOA, DH.EUM.MTK., 47/24.
BOA, DH.İ.UM., 13/10.
BOA, DH.İ.UM., 14/20.
BOA, DH.İ.UM., 14/38.
BOA, DH.İ.UM.EK, 29/121.
BOA, DH.İ.UM.EK, 31/41.
BOA, DH.MB.HPS.M..., 1/41.
BOA, DH.MB.HPS.M..., 9/6.
BOA, DH.MKT., 1501/66.
BOA, DH.MKT., 1517/6.
BOA, DH.MKT., 1525/24.
BOA, DH.MKT., 1533/78.
BOA, DH.MKT., 1548/112.
BOA, DH.MKT., 1623/113.
BOA, DH.MKT., 1629/35.
BOA, DH.MKT., 1634/70.
BOA, DH.MKT., 1639/33, 19.11.1306.
BOA, DH.ŞFR, 43/189.
BOA, HR.HMŞ.İŞO, 39/14.
BOA, İ.DH, 1132/88412.
BOA, İ.DH, 1134/88561.
BOA, İ.DH, 738/28947.
BOA, MV, 196/39.
BOA, MV, 225/12.
BOA, MV, 245/75.
BOA, MV, 27/52.
BOA, MV, 28/15.
BOA, MV, 43/4.
BOA, MV, 43/64.

Resmi Yayınlar

Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne Sûret-i Ahzini Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, 1302, s. 10-12.

"Bulgaristanla Dersaadet'de Münakid Muahede-i Sulhiye", *Düstur*, II. Tertip, C. VI, s. 23-24.

"İskân-ı Muhâcirîn Nizâmnâmesi", *Takvim-i Vekayi*, 6 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913, No: 1466.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 4 Kanunusani 1331/17 Ocak 1916.

Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1330.

Telif Eserler

- Atar, Fahrettin: "Mükâtebe", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 31, Ankara, 2020, s. 530-532.
- Beşikçi, Mehmet: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Чочиев Г.В.: "Проблема «Черкесского Рабства» В Поздней Османской Империи (Вторая Половина XIX – Начало XX В.)", *Международный научно-исследовательский журнал*, № 4, S. 82, 2019, s. 85. (Problem Of "Cherkess Slavery" In Later Ottoman Empire (The Second Half of XIX – The Beginning of XX Century))
- Hamed-Troyansky, Vladimir: *Empire and Refugees, North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*, Stanford University Press, Stanford, 2024.
- İpek, Nedim: "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, s. 167-254.
- Karataş, Ömer: "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 1, S. 2, 2012, s. 99-138.
- Kazzaz, Gizem: *A Glimpse into the World of Muhajirs: Circassians in Ottoman Syria (1864-1910)*, (Master Thesis), Sabancı University, İstanbul, 2021.
- Kocacık, Faruk: "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 1, 1980, s. 137-190.
- Mehmet Arif Bey: *Başımıza Gelenler, 93 Harbi'nde Anadolu Cephesi*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015.
- Önler, Besna: *Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı İlişkileri (29 Eylül 1913 -12 Ekim 1915)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2022.
- Özbölük, Rıza: "Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muînsiz' Efrad Problemi", *Akademik Bakış*, C. 16, S. 31, 2022, s. 169-190.
- Richmond, Walter: *The Circassian Genocide*, Rutgers University Press, 2013.
- Serbestoğlu, İbrahim: "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Teselya Müslümanlarının Durumu", *Belleten*, C. LXXVIII, S. 283, 2014, s. 1075-1098.
- Şimşek, Veysel: "The First "Little Mehmeds": Conscripts fort he Ottoman Army, 1826-53", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XLIV, 2014, s. 265-311.
- Tavkul, Ufuk: "Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilig*, S. 17, 2001, s. 33-54.
- Toledano, Ehud R.: *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Urhan, Vahit Cemil: "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C. 85, S. 304, s. 991-1024.
- Yıldız, Gültekin: *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Zürcher, Eric Jan: "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (Der. Eric Jan Zürcher), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 87-104.